

רדידות הלשון והמחשבה

כל שפה זקוקה לקיצורי דרך. בכולן יש ביטויים החורגים ממשמעותם המילולית ומשתמשים בהם כדי להביע במילה או שתיים רעיון מורכב, שבשפה תקנית נדרשות לו כמה וכמה מילים. הרקע התרבותי המשותף של הדוברים והשומעים מאפשר להם להבין את הרעיון גם בלי פירוט נרחב. לפעמים די במילה אחת, בלשונית המימיקה או האינטונציה הנכונה.

אני זוכר איך היו תלמידות התיכון בנות-גילי מוציאות מפיהן את המילה "נהדר". האות ה' התמשכה בפליטת אוויר רבת-עונג וביטאה את עוצם החוויה. לקראת השמעת האות ד' נצמדה הלשון לחיך במיניות סמויה שבאה לידי פורקן בהדגשתה של אות זו. הפ' של "נפלא" מילאה תפקיד דומה לזה של הה' שבנהדר. למילה "עצום" היתה תקופת פריחה משלה. ואופן השמעתה ביטא משמעות שאינה פחותה מזו המילולית. האות צ' היתה מתאחרת קצת ואחר כך מותזת בנהנתנות והאות מ' המשיכה זמן מה להדהד אקוסטית בחלל האוויר כמו צלילי מיסה בארוקית בחלל כנסייה.

הדור של יודעי עברית בגילם של הורי היה מבטא חוויה דומה בביטוי הפלא-ופלא.

במשך השנים נכנסו ויצאו מהאופנה עוד מילים מאותו שדה סמנטי: אדיר וכביר ומעולה ומהמם ומקסים ואפילו סתם גדול עם חולם מתמשך, כולן מילים שאינן מרחיקות הרבה מעבר למשמעותן המילולית. עוצמת הרגש שהן מביעות נובעת בעיקר מן האינטונציה שמעניקים להן. שימו לב להשהיה הקלה אחרי הק' במילה "מקסים", שאחריה באה נחיתה מרופדת היטב אל ההברה - סים, שגם היא מתארכת אחרי הרחש הסודי של הס' המתמשך במקצת כדי למצות את מלוא העונג. המילה "מדליק", מן הסלנג של העבר הקרוב, באה לבטא אותו סולם היפעלות, אבל היא עשתה זאת מתוך ריחוק-מה ממשמעותה המילולית המילונתית אם כי לא המטאפורית. לעומתן רחקה המילה "מגניב", על הטייתה בעבר "נגנבתי", לגמרי ממשמעותה המילולית ולא הצלחתי למצוא בה גם כל משמעות מטאפורית. היא מסוגלת לבטא חוויה דומה רק כאשר השומע והמשמיע שייכים לאותה קבוצה של תת-תרבות השותפת להבנת משמעותה.

קריית חיים 1996, צילום: אייל לנדסמן

בדרך כלל מסתבר כעבור זמן שביטויים הקרובים למשמעותם המילולית מחזיקים מעמד זמן רב יותר. והראיה, שניתן להשתמש בהם גם אחרי שיצאו מן האופנה, בלי ליצור נתק בין משמיע לשומע. לא ברור לי כמה זמן יוכלו בני-אדם להשתמש במילה מגניב בהוראתה העכשווית בלי להעיד על כך שזמנם עובר אם עדיין לא עבר. פעם היו אומרים אלף-אלף לציון דבר חשוב או משובח, אולי מפני שבקורסים צבאיים הציון הגבוה (בידיעת החומר, במנהיגות, וכיוצא באלה) הוא א"ב, וא"א בא לציון משהו שהוא יותר טוב מטוב.

לפני עשור, ואולי עברו מאז כבר עשרים שנה, החליף אותו הביטוי "עשר!" נדמה לי שהיום מי שממשיך או ממשיכה להשתמש בו מעידים על השתייכותם לשכבת גיל החדלה אט-אט להופיע בתשדירי הפרסומת (חוץ מאשר בתפקידי אמהות פתיות ואבות מנותקים מחוויות הדור הצעיר, שבעולם הווירטואלי הזה רק הן הדבר האמיתי) ותשוב אליהן רק בפרסומות ל"דיוור מוגן לבני גיל הזהב". אגב, ביטוי סינתטי זה, דוגמה מובהקת לניסיון מלאכותי ליצור לשון תקינה-פוליטית, בא להחליף את מה שקראו לו בילדותי "מושב זקנים" ואחר כך "בית אבות". גם הוא יוחלף בבוא יומו, אבל את המילה זקן לא יעקרו מן העברית, כשם שלא יעקרו את התופעה עצמה ממחזור החיים. אני יכול לערוב לכך שבעתיד לא רחוק ייעלמו משפת הדיבור גם ה"אחלה" וה"סבאבה". הן באו אליה מאי-שם ויימוגו בבוא זמנן אל האי-שם. אבל הנהדר והנפלא והמקסים, ואפילו העצום, ימשיכו לעשות את עבודתן באינטונציה זו או אחרת.

טבעה של השפה הוא שלמילים ותיקות, המופיעות בספרותה ה"קלאסית", תוחלת-חיים ממושכת יותר מאשר למילים החדשות של שפת הדיבור. אצלנו חיות עדיין הרבה מילים מן המקרא ומן המישנה. האם הצליח כבר מישהו לעצב בעברית משהו שיש בו תמציתיות מונומנטאלית יותר מהפסוק "ה' רועי, לא אחסר"? ארבע מילים, שאפילו התרגום האנגלי המעולה של התנ"ך נזקק למספר כפול של מילים כדי להביא את מובנן. באנגלית עדיין נישא באוויר ניחוח הוורדים של a rose is a rose by any other name של שקספיר, מן הסתם גם בזכות a rose is a rose של גרטרוד שטיין, שנכנס להרבה שפות דיבור כשעשועו כמעט סלנגי, שרבים משתמשים בו בלי להכיר את הביוגרפיה העשירה שלו. אגב, את המילה סלנג ניסו לתרגם לעברית כ"עגה". מי שזוכר עדיין את התרגום הזה, אולי זוכר גם את הניסיון לקרוא לפיקניק בעברית בשם "טוזיג" (תהרגו אותי - או, בעברית עם ריח נפטלין: "הרגוני נא הרוג" - אם אני יודע מאין צץ יצור מילולי זה) שניתן לומר עליו מה שאמרתי לפני כמה שורות על הממשיך להשתמש בקריאה "עשר!"

אבל סלנג אינו רק מכשיר לקיצור דרך תקשורתי בין קבוצות קירבה. בדומה לשפה המליצית (דוגמה יפה: השפה החרדית) הוא מהווה מכשיר לבריחה מצורות ביטוי אישיות לביטוי אל-אישי, אוטומטי, שאין צורך להשקיע בו מאמץ מחשבתני. מילה גוררת מילה והגדרות מילוליות למצבים מורכבים מגיעות כשהן ארוזות ומוכנות לשימוש, כמו בגדי קונפקציה. הסלנג, שפה של שכבות מדוכאות, מתריסות, מגיע בדרך כלל מן השוליים, או עולה מלמטה, משכבות נחותות במידרג החברתי. תורמים לו, בכל ארץ לפי תרבותה, פושעים וגנבים, זונות וערסים, רוכלים נודדים, פועלים "שחורים", אסירים, מתאגרפים, חיילים, ויותר מכולם מהגרים, שהם קבוצה שיש לה ממילא שפה משל עצמה.

בין יצרני הסלנג שמור מקום נכבד לקבוצות מיעוט לאומי ותרבותי. לקבוצות הרוב יש נטייה, לא תמיד מודעת, להתקרב אל ההמון הנחות, ללמוד את שפתו ולהשתמש בה כמעין אמצעי כפול-מטרה: להרגיש קירבה להמונים ויחד עם כך לחוש תחושת עליונות: אנחנו יודעים לדבר בשפה "שלהם", אבל "הם" אינם יודעים לדבר בשפת שלנו, שפת האליטה. קשה לספור את המילים שעברו מידידש אל הסלנג של האנגלית האמריקאית. ומי יכול לעקוב אחרי כל המילים הערביות שנתאזרחו בשפת הדיבור העברית הישראלית, בין בצורתן המקורית ובין שעברו תהליך של גיור, לא תמיד כהלכה.

מקומה של היידיש, שפה שנוצרה על תשתית העברית וספחה נחילי מילים משפות מדינות שאליהן נפוצו היהודים, הוא יחיד במינו בשפה העברית. היא תרמה לשפת הדיבור לא רק מילים שבאו משפות אירופיות שונות, כי אם מילים שנולדו בעברית, עברו תהליכי שינוי בידיש, וחזרו לעברית בצורה שונה מצורתן

חיפה 1996, צילום: אייל לנדסמן

המקורית. כמו שמתרגמים לפעמים בטלוויזיה תרגום חוזר ומצחיק מאנגלית לעברית, פסוק שמקורו במקרא. כל אלה ממשיכים עדיין להשפיע על העברית, אבל תהליכי הגלובליזציה של תרבות הקולנוע והטלוויזיה, יחד עם ההשתלבות במעגלי הטכנולוגיה הממוחשבת של התקשורת הבינלאומית הביאו מכבר לידי כך שרוב הסלנג הישראלי החדש של ימינו הוא, כדוגמת שמות עסקים ומוצרים, תוצר ייבוא. "אמריקה!" היתה בשנות הצנע קריאת התפעלות מרמה ואיכות שאינן מצויות בתוצרת הארץ. המילה פלאפון, שנולדה כשם מותג של חברה אחת ונשתרשה כשם סוגה, היא פלא של שחייה נגד הזרם. היא היוצא מן הכלל המעיד על הכלל מן המשל.

השימוש במטאפורות מן המוכן גם הוא אופייני לעצלות המחשבה. יש כאן משהו הדומה לשימוש ב"פסוקים" בפי חרדים, או למובאות מדברי לנין וסטאלין, שכל קומוניסט נאמן ברוסיה הסובייטית היה רואה עצמו חייב לשבץ בשיחו, כמעין פוליסת-ביטוח נגד ההחשדה בעצמאות המחשבה או, חלילה, בכפירה. אבל עיקר תרומתן של המטאפורות הנפוצות אינו רק לקיצור דרכי התקשורת הבין-אישית כי אם להרדדתה של המחשבה. עדיין לא ברור מה יהיה גורלן בעתיד הרחוק של המטאפורות הלשוניות הרבות ששאבה העברית החדשה מלשון הצבא, סתם כך מתוך העדיפות שיש בחברה הישראלית לכל דבר שמקורו בצבא. בינתיים הן ממשיכות "לככב" בשפת הדיבור והכתיבה העכשווית. כל העם צבא, כל הארץ חזית. אחרי שנים ארוכות בגלות, ששם היינו מנועים מפעילות צבאית, אנחנו

"מסתערים" על בעיות, כאשר איננו "תוקפים" אותן. פצועים, גם מסתם תאונה, "מפנים" לבתי חולים לא סתם מעבירים אותם או מסייעים אותם לשם. אנחנו לא נוסעים בדרך כי אם ב"ציר תנועה". מע"ץ חדלה מכבר לסלול דרכים. היא "פורצת" אותן. הכוסיית הכי מושכת היא "פצצה", לחתיך הכי שווה קוראים "תותח". מכירות מוזלות בבתי מסחר קרויות "מבצעי מכירה". פעם ראיתי שלט על מזנון עממי בקריה: "מבצעי ארוחת-צהריים". אנחנו קוראים על הנעשה ב"חזית האבטלה". אנחנו שומעים על "שיריון" מקומות ברשימות המפלגות לכנסת. בעבר הלא רחוק עדיין היינו נוהגים "ללכד את השורות", או "להתיישר לימין". כבר לא, "תרגילי הסדר" איבדו את המקום הנכבד שאותו תפסו פעם ב"אימון הפרט".

"התגנבות יחידים" הנשכחת הסתננה מהשדאות אל החיים המפלגתיים ששם שימשה כינוי לעלייתם של צעירים בשלבי הקריירה הפוליטית. אבל עדיין אנחנו "מתחפרים בעמדות" או משתדלים "לכבוש יעדים" וכל מאבק הוא מלחמה: בתאונות הדרכים, באבטלה, בסרטן, בסמים.

ובחירות, הן בחירות הן ממש "מלחמת בחירות". שלא להרחיב את הדיבור על הממזרים הזוטרים הרבים שתרמה הלשון הצה"לית לשיח הישראלי: כגון השימוש ב"כאשר" במקום ו' החיבור ובמקום ביטויים כגון "יחד עם" ו"תוך כדי", "ואילו", ועוד ביטויים רבים שלפעמים הם קשורים בזמן, כמו המילה כאשר, ולפעמים לגמרי לא וכוונתם רק לציין שדברים קשורים זה בזה. והתרגלנו להשתמש ברבים במקום שהנוסח ביחיד כבר מציין ריבוי: דלקים, רכבים, נשקים, ציודים, מידעים, יכולות. כל אלה אינם סימנים לעושרה של השפה, כמו שחושבים אחדים, כי אם, להיפך, לעונייה.

ריבוי השימוש בסלנג מעיד גם הוא על רדידות הלשון ולא על עושרה. הוא מהווה תחליף למחשבה עצמאית ופותר את המשתמשים בו מן הצורך לחפש, לא כל שכן ליצור, דרכי ביטוי אישיות. אין כאן רק עניין של סגנון לקוי, של "שגיאות". אבא שלי היה נוהג לומר שמי שסגנון כתיבתו לקוי, משעמם, אינו מעיד על עצמו שאינו יודע לכתוב, כי אם שאינו יודע לחשוב.

אמנם צריך להכיר בכך שיש המשתמשים בשפה מדוברת גם מתוך בחירה, לצורכי קיצור-דרך תקשורת, ואף מקנים לה מעמד בספרות. שימושים ספרותיים בשפת ההמון או בעגות קבוצתיות שונות היו מקובלים כבר לפני מאות שנים. גיבוריו של שקספיר מבלבלים לפעמים בין אני ואותי ובין גוף ראשון לשלישי. ועל ראבלה לא צריך להרחיב את הדיבור. אבל בראשית המאה העשרים, בעיקר בתקופת פריחתה של הפרוזה והמחזאות האמריקאית של שנות העשרים, השלושים והארבעים (שנים של מאבקים כלכליים וחברתיים סוערים), כבר החלו

השפה המדוברת, ובכללה שיבושי הלשון המתבצעים בה, ואפילו הסלנג, להתארח במיטב הסלונים הספרותיים.

לרוב, אמנם, מתוך הקפדה על הפרדה בין דיאלוגים הניתנים כהשמעתם בפי המדברים, לבין שפת התיאור והניתוח של הסופר, ששמרה על תקניותה גם כשהיה עושה בה שימוש יצירתי ואפילו חריג. שימוש ספרותי בסלנג או בשפה תת-תקנית על שגיאותיה עשוי אכן להיות יצירתי. בביטוי יצירתי אני מתכוון בהקשר זה לדבר שיש בו טעם אישי, והוא לרוב גם שונה מן המקובל ואינו נדחס לשבלונות מוכנות שהורכבו באיזה פס-ייצור. עניין זה של חידוש ומקוריות הוא בעיני אחד ממרכיבי היופי והיצירתיות. אך לעיתים קרובות אין המשתמש המצוי בסלנג מבחין בין סלנג ודיבור משובש לבין שפה תקנית. כשהוא אומר "הביא לי מכות" אין הוא מודע לשימוש המטאפורי שהוא עושה. שהרי "תביא לי" (תביא לי שני בירות, אומרים לבארמן) החליף כמעט לגמרי בשפת הדיבור את "תן לי". תביא הוא התקן, ולכן ה"הביא לי מכות" בא במקום נתן לו מכות. הבורות ניצחה את המילון.

לבורות יש מאז ומעולם מעמד מרכזי בין אמצעי הייצור של שפות חיות. משקמה העברית לתחייה (אף שמעולם לא מתה ממש) הצטרפה גם היא, איזה באסה, ל"טרנד" הזה. אבל מתוך אותה חולשת דעת פוסטמודרניסטית, המביאה אותנו לא להילחם באמונות הטפלות המציפות אותנו, שכן הן נחשבות לאחת הצורות שבהן מבטא "האחר" את עצמיותו, נוטים בימינו יותר ויותר לקבל את תוצרי הבערות לא רק כביטוי אישי וקבוצתי לגיטימי, כי אם גם כקובעי נורמות לשוניות חדשות. סוכני הבורות (אם להשתמש במונח סוציולוגי, או מפיציה, אם נשתמש בלשון בני-אדם) הם כל הגורמים המעצבים את אופיו האינדיווידואלי של הציבור ואת אופיו הציבורי של האינדיווידום. בראש ובראשונה, מכשיר ההפצה ההמוני, התקשורת, המעצבת את פניו של בית המשפחה. ולידה בית המשפחה עצמו. רק מעטים מן הבתים הצליחו לעבור את מחסום הקול של הבורות ורובם אינו יכול להעניק מה שאין להם: עומק תרבותי. עבודה יסודית לא פחות מן התקשורת ומן המשפחה עושה בית הספר. קשה לשער שהמורים והמורות, תוצרי התקשורת, הם בעלי השכלה רחבה יותר מן הסביבה שבה גדלו. מן הסתם כולם, או לפחות רובם, למדו היטב את ה"חומר" שהם מלמדים. אבל רק למעטים מהם עולם אסוציאציות תרבותי רחב יותר, הנדרש כדי למקם את מעט הידע שהם מעניקים לתלמידים, בתוך מסגרת של עולם תרבותי-היסטורי רחב יותר. וכך כמעט כל פריטי הידע שהתלמידים מקבלים בבית הספר נשכחים אחרי גמר הלימודים, למעט אלה הדרושים לעבודה במקצוע. ורוב חניכי מערכת החינוך

הישראלית חיים בעולם רדוד, נעדר הקשרים אוניברסליים, עולם המיוצר למענם בידי התקשורת, יצירת העולם הזה. כמאמר חז"ל: צבת בצבת עשויה.

בתקשורת נפוצה, יותר מאשר ברוב תחומי הפעולה האחרים, המחייבים לפחות מיומנות כלשהי כל אחד בתחומו, סתם בורות, ובורות זו היא תרומתה הסגולית לשיח הישראלי. אי הדיוק בעובדות מגיע לפעמים עד כדי סילופן המוחלט. כמעט שאין מעסיקים בודקי עובדות. לא מתקנים שגיאות גסות - בתאריכים, בשמות, בעובדות שצריכות להיות ידועות - לא במאמרים, לא במכתבים למערכת ואפילו לא אצל הכתבים. הכתבים עצמם הם - וכך ראוי - צעירים. הבעיה היא שאין להם תפיסה מרחבית של העבר. מאחוריהם הכול שטוח כמו על גבי לוח, כתמונה דו-ממדית בטרם המציאו את הציור בפרספקטיבה. כל דבר שהיה לפני העשור האחרון כבר אין מבדילים בינו לבין מה שהיה לפניו. לפני הסוונטיז זה היסטוריה רחוקה. דבר שאירע לפני הסיקסטיז כבר שייך לפרה-היסטוריה. אירועי המנדט הבריטי והשלטון הטורקי הם מעין תערובת אחת, אף שהם משתרעים על פני יותר מארבע-מאות שנים. כתב הטלוויזיה שדיווח על סגירת מפעלי הפלדה שנוסדו, כאמור בכתבה, לפני ארבעים וחמש שנים, הוסיף משלו, כדי למקם אותנו מיקום נכון על "ציר הזמן", כי הם הוקמו בכספי השילומים בתקופה שלפני הקמת המדינה. ניצל הברנש את כל הטעויות שניתן להכניס במשפט אחד. במקום אחר ראיתי מישהו שכתב על מישהו שהוא גדל "בתל-אביב הקטנה של שנות השישים והשבעים". לדידו של הכותב, כל מה שהיה "פעם" הוא "קטן" ומה שיש היום הוא "גדול". ואפילו לא ידע הבור הזה שעל פי מרשם התושבים ירד מאז שנות השישים מספר תושביה של תל-אביב העיר (נא לא לבלבל בינה לבין תל-אביב רבתי, התופחת כמו על שמרים, אבל בסטטיסטיקה הרשמית אינה קיימת, שכן לפי זו "בירת הנצח של עם ישראל" היא העיר הגדולה בארץ) והיום היא "קטנה" משהיתה אז. זאת אומרת, מצידו, כזה כאילו, מה אכפת לי אם ידע או לא ידע, אבל אם הוא כותב בעיתון, הוא צריך לכל הרוחות לפחות לבדוק. אבל למה יטרח לבדוק. לתקשורת שלנו נוח השכשוך הזה במדמנת הבורות. מחשבה רדודה אינה זקוקה ליותר מאשר ביצה רדודה לרבוץ בה.

אבל למה נלין רק על התקשורת כאשר האקדמיה כולה שטופה בפרופסורים בורים בלשון, שלא לי לשפוט כאן כמה הם מבינים איש-איש בתחומו ואשה-אשה בתחומה, אבל הלשון העילגת שבפיהם מעידה על רדידות מחשבתם. לשונם עילגת חרף השימוש הנרחב שהם עושים במילים לועזיות, לא תמיד לצורך, ולפעמים במפורש שלא-לצורך. כן, כולנו מכירים את ההסבר. כדי להתקדם בעולם האקדמי צריך לפרסם פרסומים מדעיים בשפה זרה, בעיקר בלינגווא פראנקה של ימינו, באנגלית. וכך לא היה למטפסים האלה בסולם האקדמי פנאי ללמוד על בוריה את שפת אמם ועולמם הלשוני אינו רחוק מזה של תלמיד תיכון ממוצע.

חצרות יוסף 1994, צילום: אייל לנדסמן

אבל מתוך הצצה פה ושם בחיבורים באנגלית, שכתבו כמה מהפרופסורים שלנו, לפני שנערכו בידי עורכים מקצועיים, אני יכול להעיד שגם שם אין תפארתם אינה רבה.

מי שאינו יכול לבטא מחשבה ברורה בלשון אמו, לא יוכל לבטאה בלשון שרכש לו. לפעמים אני תוהה אם לא היה צריך להעמיד, כתנאי לקידום, כמה מהפרופסורים והמרצים באוניברסיטאות הישראליות במבחן כתיבת חיבור בעברית, מעין זה שנבחנו בו בבחינת הבגרות ורובם כבר שכחו אותו, כמו את הפירוש לספר איוב. נראה אותם מסבירים את הפסוק "לפיד בוז לעשתות שאנן ונכון למועדי רגל" או את "לא בעי ישלח יד אם בפידו להן שוע". אבל קשה להאמין שתקנה כזו תתקבל לפני שתתקבל תקנה דומה לגבי פוליטיקאים המבקשים להיבחר. וזו לא תתקבל לעולם, שהרי הפוליטיקאים הם שצריכים לקבל אותה, ותמיד יוכלו להביא להגנתם את הסעיף החמישי של החוקה האמריקאית, שאצלנו קוראים לו "זכות השתיקה", ומהותו שאין לאלץ בן אדם לומר דברים העשויים להפליל אותו.